

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Щербаня Анатолія Леонідовича «Орнаментацийні трансформації кераміки в традиційній культурі населення Лівобережної України (атрибутика, технологія, морфологія, семантика)», подану на здобуття наукового ступеня доктора культурології за спеціальністю 26.00.04 – українська культура (культурологія)

На сучасному етапі розвитку української гуманітаристики значного поширення набуло застосування культурологічного підходу для типологізації культурних явищ і процесів у локальних і глобальних проекціях із гнучким використанням конкретнонаукових методів. Окрім того, все більше досліджень в українській культурології відбуваються в контексті «регіонального підходу». Обидва підходи присутні в теоретичній літературі як наріжні засадничі принципи культурологічного аналізу. Зокрема, нині дисертації, що присвячені детальній реконструкції культуротворчих процесів конкретних регіонів є вкрай на часі. Тому актуальність дослідження Анатолія Леонідовича Щербаня не викликає сумніву.

При цьому автор аналізує в роботі культурні події та явища, що відбувалися на теренах Лівобережної України (в географічно-адміністративному сенсі) упродовж близько аж восьмитисячолітньої історії існування гончарства. Зазначимо, що і для теоретичного аналізу, і для узагальнення досвіду культуротворення подібне дослідження є достатньо складним. Вже на початку відгуку підкреслимо, що з ним автор дисертації загальному упорався, представивши на захист самостійне дослідження, яке, в межах означеної мети, оцінюємо як завершене.

На нашу думку, робота відповідає вимогам спеціальності 26.00.04 – українська культура (культурологія) оскільки об'єкт, предмет, мета і завдання дисертації спрямовані на вирішення проблем, органічно пов'язаних із культурологічним знанням, крім того автор послідовно використовує найважливіші чинники культурологічного аналізу, а саме: міжнауковість, регіоніка та удосконалення понятійно-категоріального апарату культурології.

Слід підкреслити, що усі означені чинники досить плідно «працюють» в процесі дослідження конкретних проблем. Зокрема, дисертація виконана, спираючись на принцип міжнаукового підходу, завдяки якому дослідження ведеться на перетині культурології, археології, мистецтвознавства, етнології та керамології. На засадах міжнауковості вибудовано й список використаних джерел і літератури дисертації, що містить 545 позицій.

Визначивши мету дисертації як «аналіз змін в орнаменталії кераміки населення Лівобережної України як відображення генези культурних традицій та історичних трансформацій традиційної культури» (див. с. 16), А. Л. Щербань обґрунтовано висунув ряд завдань, котрі достатньо послідовно вирішено в основній частині дисертації.

Серед винесених на захист положень наукової новизни особливий наголос, на нашу думку, слід зробити на наступних, позитивно їх оцінивши: 1. Виокремлення періодів змін візуально помітних проявів орнаменталії кераміки, котрі пов'язані з часом виникнення чи окремими етапами розвитку певних спільнот, носії яких вносили суттєві новації в процес орнаментування кераміки та виокремлення стадій трансформацій орнаментальних традицій; 2. Обґрунтування природно-географічних та кліматичних, етнокультурних, соціально-економічних та світоглядно-релігійних чинників, що істотно вплинули на формування та поширення різних елементів орнаментів, орнаментальних композицій і технік їх нанесення; 3. Перспективи для подальшого розвитку на більш широкій території, на наш погляд, має висновок Анатолія Щербаня щодо полілінійності процесу трансформації орнаменталії кераміки в досліджуваному регіоні, формування її традицій внаслідок освоєння різними етносами конкретного середовища, внаслідок своєрідних кліматичних, історичних і соціокультурних процесів, а також повсякденних практик виживання місцевих мешканців та пристосування до реалій оточуючого середовища й реакції на кризові природно-кліматичні та соціокультурні явища (див. с. 19). Відштовхуючись від означеної тези автора дисертації, підкреслимо,

що його дослідження дійсно має потужне практичне наповнення, знайомство з яким буде корисним і для представників інших регіонів сучасної України.

Підкреслюючи особливо важливі аспекти наукової новизни дисертації А. Л. Щербаня, зазначимо, що теоретичні висновки роботи спираються на значне фактологічне підґрунтя, що створює теоретико-практичний паритет дисертаційного дослідження. Характеристиці та культурологічному осмисленню джерельної бази, напрацювань представників різних наук (етнографії та етнології, археології, мистецтвознавства, культурології та керамології) й висвітленню дослідницької методології присвячено розділ «Теоретичні та методологічні засади дослідження». А. Л. Щербанем послідовно охарактеризовано основні групи джерел та джерельні бази, напрями розвитку наукової думки щодо досліджуваних явищ. Специфіка пов'язаних з орнаменталією кераміки речових пам'яток та їх масовість обумовили своєрідність обраної дисертантом методології дослідження, що перекликається з застосовуваною одним із засновників культурології в Україні М. О. Чмиховим. Суттєвою відмінністю роботи А. Л. Щербаня є відмова від прив'язки орнаментальних композицій на глиняних виробах до змін Зодіаку, що була наскрізною в роботах М. О. Чмихова. Але, оскільки ґрунтувалася на хибних вихідних положеннях, була піддана аргументованій критиці.

Зроблені в наступних розділах, внаслідок ретельного аналізу масових джерел теоретичні, висновки А. Л. Щербаня об'єктивні як за аналізом, так і за оцінками, можуть бути повністю підтримані. Позитивним є те, що автор дисертації показує культурні процеси на території Лівобережної України в динаміці.

На нашу думку, дисертант має рацію, коли протягом усього дослідження намагається дотримуватися історико-хронологічного підходу, який дозволяє деталізувати культурний простір, сформований зусиллями гончарів та людей, котрі користувалися їхньою продукцією та вивчали її. Як наслідок, А. Л. Щербань досить повно охарактеризував орнаментальні традиції в їх послідовній змінності. Важливо, що, працюючи з означеним історичним

періодом, дисертант намагався «вписати» орнамент на глиняних виробах у логіку розвитку соціокультурних процесів у регіоні. І хоча це зроблено вкрай строкато, саме намагання дослідника показати культуротворення поза простором орнаментального мистецтва загалом теоретично продуктивне (див. розділ 3-4).

Слід зазначити, що автором досить виразно показана змінність у формуванні локального культурного простору і важливість взаємозв'язку: «культурні інвазії - традиція - спадкоємність - новаторство». На нашу думку, концептуалізації досліджуваного матеріалу сприяє бачення А. Л. Щербанем масової орнаменталізації кераміки, як «надплеменного і надетнічного явища», що є «відображенням сприйняття світу людьми» (с. 358), естетичних уподобань (с. 214-217) та «моди» (с. 223-225) відповідного часового проміжку.

Заслуговує на увагу висновок дисертанта, що найбільші урізноманітнення (зростання ступеню декорованості глиняних виробів чи збільшення кількості орнаментальних елементів) орнаменталізації кераміки відбувалися приблизно через однакові проміжки часу – близько 1000 років і тривали, здебільшого, упродовж двох-трьох століть (с. 125). Зазвичай вони були результатом міграцій груп іншокультурного населення після кліматичних катаклізмів (пов'язаних із тривалими циклами природно-кліматичних змін та внутрішньо-віковими змінами клімату) (п. 3.1.). Упродовж останніх двох тисячоліть після природних змін і потрапляння досліджуваних земель до сфери культурного впливу державних утворень із розвинутішими гончарними технологіями або входження до їхнього складу, на значній частині досліджуваної території набували поширення притаманні гончарству певної держави масові орнаменти (п. 3.2.). Тобто революційні перетворення були також пов'язані зі змінами геополітичної ситуації, появою на історичній арені нових суспільних суб'єктів або перебудовою відносин, зміною співвідношення сил між ними. Спочатку найбільш інтенсивно орнаменти трансформувалися в степовій і на півдні лісостепової зон, наближених до циркумпонтійського ареалу трансляції культурних традицій. У добу розвинутого середньовіччя та ранньомодерного

часу ареал інтенсивніших змін змістився північніше – у лісостепову зону та на південь Полісся. Формуванню різновекторності напрямків змін морфології орнаментів сприяли доступність для іншоетнічних впливів, наслідки співіснування, інтерференції та пенетрації етнічних культур (п. 3. 4.). Саме завдяки інтенсивним контактам з представниками різних етносів в часи еволюційного розвитку гончарних традицій формувалися нові напрями й ідейні феномени, котрі відображалися в орнаментальних трансформаціях. Через певний час після ускладнення орнаменталізації наставала рухома рівновага – гомеостаз, наслідком якого, зазвичай, були спрощення й уніфікація декору. Цей процес збігався з періодом стабілізації, усталення економічного й соціального життя місцевого населення, коли духовно-творчі поривання гальмувалися раціонально-матеріальними. Виготовлення різноманітно орнаментованого спеціалізованого посуду в цей час у давнину призупинялося, а в новітні часи змінювалися його асортимент і форми. Трансформувалося й світоглядне наповнення, майже до повсюдного зникнення візуально помітних ознак наявності сакрального навантаження.

Діахронний аналіз дозволив дисертанту зробити висновок, що з доби неоліту носії певних археологічних культур застосовували більшість груп геометричних елементів (домінували прямі концентричні лінії) та окремі хрестоподібні зображення. Більшість хрестоподібних знаків і образів предметного світу відомі з періодів піднесення і стагнації доби бронзи та модерних часів. Дослідником відзначено, що традиції використання певних типів (різнилися варіанти) інструментів і способів роботи ними в певні хронологічні періоди й у певних археологічних культурах були сталими, а операції з нанесення орнаментів на глиняні вироби Дніпровського Лівобережжя – змінними (п. 2.2.).

Вперше в культурології на масових артефактах було обґрунтовано висновок про можливість використання для тлумачення реалій народного мистецтва мешканців України зробленого Клодом Леві-Строссом спостереження щодо відображення в ньому бріколажного характеру первісного

творчого мислення (с. 167). Факт подібності принципів створення орнаментів у носіїв більшості археологічних культур та наявність спільних закономірностей і тенденцій розвитку, що «засвідчує надплеменний і надетнічний характер орнаментів» (с. 358), надав підставу вважати їх відображенням сприйняття світу людьми відповідного часового проміжку.

Підтримуємо висловлену дисертантом гіпотезу про те, що в масовій орнаменталії кераміки проявилися архетипові оберегово-прибуткові магічні уявлення (с. 253-258, 262), а в ідеографічних орнаментах часів урізноманітнень орнаменталії давніх та ранньомодерних часів – світоглядно-релігійні сюжети.

Обґрунтованою видається і створена на основі вивчення ідеографічних і сюжетних композицій авторська концепція щодо трансформації ролі декорованих глиняних виробів у обрядово-ритуальній і магічній практиках.

Анатолієм Щербанем зроблені важливі культурологічні узагальнення щодо зіставності окремих елементів-складників зображених на глиняних виробках ідеограм з образами індоарійської міфологічної системи – Адіті та адітїями, Врітрою, Валою, “коровами” (п. 4.2.). Сформульовано висновок, що ці композиції, які мали на меті магічно сприяти «родючості», «плодючості» змінювалися, поступово стилістично збіднюючись, і до кінця досліджуваного періоду майже повністю зникли. У близькі до сучасності часи пріоритетними стали естетичні функції, зумовлені прагненням людей, які користувалися гончарною продукцією, прикрасити побут, а гончарів – вигідніше продати свої вироби. Тобто в гончарстві, як і в інших видах художньої культури, магічна функція орнаменталії кераміки поступово знівелювалася (п. 4.3.).

Загалом позитивно оцінюючи дослідження А. Л. Щербаня слід звернути увагу на деякі проблемні аспекти дисертації та висловити зауваження, що мають на меті сприяти його подальшій науковій роботі.

1. Так, у дисертації неодноразово підкреслюється «міждисциплінарний» характер проблем, які розглядає автор і ми позитивно оцінюємо «міжнауковість» – засадничий принцип культурології, який сповідує і автор дисертації. Водночас, у процесі «вибудовування» авторської концепції, крен

постійно робиться у бік археології, етнології та керамології, хоча сам матеріал спонукає на більш широке використання потенціалу таких наук як естетика та релігієзнавство, так і до рівноваги з філософією та мистецтвознавством, які – певним чином – використані автором. Власне і потенціал культурології у тексті використовується не дуже впевнено.

2. На сторінках «Відгуку» ми вже, з одного боку, позитивно оцінили джерелознавчу базу дисертації, а з іншого, – хотілось наголосити на необхідності більш активного залучення до аналізу конкретних проблем робіт українських культурологів. Додамо, що, на нашу думку, в логіку аналізу проблеми «регіональність» або «регіоніка» – важливого компонента теорії культури, було б доцільно включити дослідження таких українських філософів та культурологів як Л. Левчук, В. Личковах, С. Волков, В. Тузов та ін.

3. На наш погляд, матеріал II-го розділу перенасичено характеристикою емпіричного матеріалу, що дещо «розмиває» як теоретичні засади представлення конкретних проблем, так і позицію самого автора.

4. Загалом позитивно оцінюючи інтерес автора до понятійно-категоріальних аспектів теми, усе ж, на наш погляд, варто було б приділити більше уваги специфічним категоріям, зокрема розгляду понять «традиція» та «інновація» саме в контексті отриманої під час роботи над дисертацією інформації. Але, сподіваємось, що автор не зупиниться на досягнутому і присвятить окреме дослідження цим дефініціям.

Проте наведені зауваження не применшують високий науковий рівень та оригінальність дисертаційної роботи. Незважаючи на окреслені проблеми, вважаємо, що виконана на значній джерельній базі, потужну частину якої складають предметні джерела, дисертація А. Л. Щербаня, апробована у двох монографіях, статтях у провідних фахових культурологічних збірниках України та близького зарубіжжя заслуговує на високу оцінку. Автореферат відбиває основний зміст роботи.

Дисертація Щербаня Анатолія Леонідовича «Орнаментацийні трансформації кераміки в традиційній культурі населення Лівобережної України (атрибутика, технологія, морфологія, семантика)» відповідає вимогам п. 11, п.12 та п.13 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 № 567 р., а її автор – Щербань Анатолій Леонідович – заслуговує на присудження наукового ступеня доктора культурології за спеціальністю 26.00.04 – українська культура.

Офіційний опонент:
Сабадаш Юлія Сергіївна
професор, доктор культурології,
професор кафедри культурології та інформаційної діяльності
Маріупольського державного університету

